

Az ókor alkonya

A NAT 2020 és az új gimnáziumi történelemtankönyv ókori fejezeteinek elemzése

A 2020 nyarán bevezetett új Nemzeti Alaptantervben és a hozzá kapcsolódó kerettantervben az ókori történelem tanítására biztosított idő és a kötelezően előírt tananyag mennyisége is jelentősen lecsökkent. Összesen 24 órában, vagyis két hónap alatt kellene megtanítani három fő témakört: a legfontosabb ókori civilizációkat és államszervezeteket; a politeizmus és a monoteizmus lényegét; valamint két „hódító birodalmat”: a hunokat és az iszlámot, amelyek közül az utóbbi nem is ókori téma. Az új tantervi előírásokhoz igazított tankönyv (Száray és Szabados, 2020) szeptemberben már meg is érkezett az iskolákba. Az alábbi cikkben az első két témakörhöz tartozó hét „leckét” fogom elemezni történész-szakmai és pedagógiai-didaktikai szempontból.

Ha komolyan vesszük azt a közhelynek számító megállapítást, hogy az európai kultúra két pillére a görög–római hagyomány és a zsidó–keresztény kinyilatkoztatás – sok-sok példát tudnánk felhozni ennek bizonyítására –, nehezen magyarázható, hogy miért kellett a legújabb Nemzeti Alaptantervben (NAT 2020) ilyen csúnyán elbánni az ókorral, már ami a történelemoktatásban játszott szerepét illeti. A gimnáziumok kilencedik osztályos tanulói számára összeállított történelemtankönyv szerzője szemmel láthatóan küszködött azzal, hogy a kerettanterv minimálisra csökkentette az ókorból megtanulandó tények (dátumok, történeti fogalmak, földrajzi és személynevek stb.) mennyiségét – szeretett volna többet mondani, mint amennyit engedélyeztek neki –, de ennek a küzdelemnek igencsak felemás végeredménye lett, mint az az alábbiakból kiderül.

Ahogy arra fentebb utaltam: a probléma forrása a kerettantervben gyökerezik, amely az egyetemes ókor tárgyalását három fő témára bontja: *Civilizáció és államszervezet az ókorban* (13 óra), *Vallások az ókorban* (5 óra) és *Hódító birodalmak* (6 óra). A kilencedikes gimnáziumi tankönyv is ennek megfelelően osztotta be leckéit: az első témához öt, a másodikhoz két, a harmadikhoz szintén két témát rendelve – a tantervi előírásnak megfelelően. De álljunk meg itt egy pillanatra: a *Hódító birodalmak* témakörben két lecke szerepel, az első címe: *Egy eurázsiai birodalom: a hunok*, amelyben benne foglaltatik a Nyugat-Római Birodalom összeomlása; illetve *Az Arab Birodalom és az iszlám* című lecke, ami nem ókori téma. (Lehet ugyan vitatkozni arról, hogy mikor ért véget az ókor, de ha a tankönyv a hagyományos 476-os dátumot preferálja, abba már aligha fér bele az iszlám, amely a 7. század első felében született meg.) Ugyancsak problematikus, hogy az ókori államalakulatok tárgyalásába valamiért csak a római köztársaság került bele, vagyis a császárkor egésze kimaradt. Ez azért is sajnálatos, mert a tanterv által ugyancsak kiemelten kezelt kereszténység születésének és elterjedésének hátteréhez elengedhetetlenül szükséges lett volna a császárkor akármilyen vázlatos ismerete. Azután egyszer csak újra feltűnik a „hanyatló” Róma, és a birodalom „bukása” (66., 70., 72.), ami egyébként a kurrens történetírásban szintén rég meghaladott narratíva (Brown, 1971, 1978; Hartwin, 2006).

A Közel-Kelet civilizációi (6–12)¹

A címben használt történeti–földrajzi *terminus technicus* problematikus, de ez megint nem a tankönyv, hanem a NAT hibája. A magyar történettudományban ugyanis az Ókori Kelet kifejezés honosodott meg, amelybe beleértendők Mezopotámia és a levantei térség civilizációi, de az ókori Egyiptom nem. Nagyjából úgy, ahogyan a politikai nyelvben is használjuk a „Közel-Kelet” kifejezést az angol Middle East vagy a német Naher Osten mintájára – azzal a különbséggel, hogy az utóbbiakba Egyiptom is beletartozik (Komoróczy, 2006). A tankönyvben szereplő altémák: „A kezdetek, őskor, öntözéses gazdálkodás, állam és társadalom a Közel-Keleten, az írás születése, Hammurapi törvényei, a pénz kialakulása”. A dőlt betűvel szedett altémák a NAT 2020 követelményei alapján feleslegesek, és ténylegesen elveszik a helyet a tanításra kijelölt altémákról. A szerző – előző tankönyvi példák nyomán – bizonyos megtanítandó fogalmaknak teljes altémákat szentel (pl. öntözéses földművelés, írás születése), miközben más fogalmakat csak említésszerűen, mondatnyi, vagy mondatrésznyi terjedelemben tárgyal (pl. fáraó, múmia, piramis). Ez jelentős aránytalansághoz vezet, ami a hatékony megértést gátolja.²

A hétoldalas áttekintésnek térben és időben is hatalmas spektrumot kellene átfognia, amelybe – elviekben – beletartozik Sumer és Akkád (Kr. e. 4–2. évezred); az ókori Egyiptom (Óbirodalom: Kr. e. 2700–2200, Középbirodalom: 2060–1780, Újbirodalom: 1550–1000); a hettita királyság (Kr. e. 17–12. század); AsszírIA (óasszír kor: Kr. e. 20–18. század, középasszír kor: Kr. e. 14–11. század, újasszír kor: Kr. e. 10–7. század); az Óbabilóni (Kr. e. 18–16. század) és Újbabilóni Birodalom (Kr. e. 7–6. század); a Perzsa (Akhamenida) Birodalom (Kr. e. 550–331); nem is szólva a levantei térség számos államalakulatáról, köztük a föníciai városállamokról és az ókori Izraelről. Ezek közül név szerint mindössze az Óbabilóni Birodalmat említi a tankönyv, mivel Hammurapi törvénykönyvének részleteit elemezteti (Csabai, 2020). Ezek a részek azonban nem az állam működéséről szóló altémára, hanem a tulajdon megkárosítása és testi sértésekre vonatkoznak. (A kért altémát támogatnák pl. a katonaságra, kereskedelemre, földművelésre vonatkozó törvények, de ezekből egy sem szerepel a tankönyvben.)

Mivel a fentebb felsorolt számos ókori keleti államalakulat és civilizáció nevét nem említi a tankönyv – hiszen a NAT sem tartalmazza őket –, sok esetben olyan semmitmondó mondatok születtek, mint pl. „Az ókor kezdetén az emberi közösségek egyesüléséből létrejöttek az első államok” (7.); vagy „Az ókori Kelet földművelő társadalmi ugyan mind mások voltak, de mégis voltak hasonló vonásaik” (7.); vagy „Az államok létrejöttétől elkezdődő két-három évezredben változások következtek be” (8.); vagy „A vallási kultuszok és az államok alapvetőek voltak a korszak művelődése szempontjából” (9.). A tankönyv nagy hangsúlyt tesz a különféle írásrendszerek bemutatására, ami nagyon helyes, hiszen a civilizáció egyik *sine qua nonja* az írás megléte. De nem magyarázza meg, honnan ered az „ékirás” elnevezés, arról nem is szólva, hogy az utolsó datált tábla nem a Kr. e. 4. századból való (ahogy a tankönyv állítja), hanem Kr. u. 79/80-ból (Hunger és De Jong, 2014), s a szakemberek szerint még legalább kétszáz évig használatban volt (8.). Az egyiptomi írások fejlődését bemutató 11. ábra (8.) csupán a hieratikus írásjelek fejlődését mutatja be, nem az ismertebb hieroglifáét. A három egyiptomi írásrendszerről egy apróbetűs szöveg található a 9. oldalon, de sajnos nem tartozik hozzá rendes ábra, így nem sokat mond a diákoknak. Ugyanitt a papirusz készítésének rajza jó, de ehhez meg nem tartozik szöveges magyarázat, így „lóg a levegőben”. A ókori keleti és egyiptomi tudományok összefoglalásában említi az egyiptomi orvoslást, és a babilóniai csillagászatot (a kör 360 fokos beosztását, valamint az időmérés ma is használatos egységeit, 9–10.), de itt is túlságosan tömör: „A hitvilághoz és a despotikus államokhoz kapcsolódtak a térség legjelentősebb építményei, az agyagtéglákból emelt mezopotámiai

toronytemplomok (zikkuratok) vagy Egyiptom piramisai” (10., képek a 9. oldalon), de arról egy szó sem esik, hogy míg a zikkuratok valóban vallási építmények voltak, addig a piramisok a fáraók temetkezőhelyeül szolgáltak. (Ez csak a vallásokról szóló fejezetben, a 49. oldalon derül ki.) A NAT követelményrendszerét figyelembe véve több fogalom is felesleges, vagy magyarázat nélkül marad: pl. *sumer, zikkuratu*, a holdév és napév közötti különbség, *muskénum, Lüdia, dareikosz* (a *kagyló* említése az ókori keleti pénzeknél irreleváns), és a föníciaiak minden korábbi említés és magyarázat nélkül jelennek meg a pénz témakörnél.

Az athéni demokrácia (14–20.)

Előre kell bocsátani: nem a tankönyvíró hibája, hanem a NAT előírása, hogy a klasszikus görög történelem bemutatásakor kizárólag Athén belpolitikájára, azon belül is a demokráciára kell koncentrálnia. Ehhez a szűklátókörűséghez képest kifejezetten dicséretes a tankönyv sokoldalúsága, noha olyan alapvető tudnivalók hiányoznak belőle, mint a görög–perzsa háborúk; Spárta bemutatása; Athén és Spárta szövetségi rendszere; vagy a peloponnészoszi háború, amik a korábbi tankönyvekben kötelező tartalmak voltak (Németh, 1996; Németh és Hegyi W., 2011; Németh, 2016). De kezdjük az elején. A tankönyv alapvetően szimpatikus vonása, hogy sehol nem feledkezik meg a történeti-földrajzi háttér rövid bemutatásáról. A korai „görög történet” (helyesebben: történelem) áttekintése eléggé hiányos (13.). A mükénéi civilizációról nem sokat tudunk meg, mindössze a városközpontok fellegráiról esik szó (és az 1. képen láthatjuk a mükénéi Oroszlános kaput), de nem derül ki, hogy a mükénéi világ pusztulása miért járt együtt „gazdasági és kulturális hanyatlással”, mint-hogy egy szó sem esik a lineáris A és B írásokkal fémjelezhető magas szintű civilizációjukról (sem) (Chadwick, 1980; Hood, 1983). Az ún. „sötét kor” (Kr. e. 12–8. század) összefoglalása sem sikerült, pedig csak három dolgot kellett volna leszögezni: ekkor vándorolnak be a görög törzsek; ekkor hozzák létre az első poliszokat; ekkor alakítják ki saját írásrendszerüket, amely az egész Mediterráneumban elterjedt, és – latin közvetítéssel – lényegében a ma használatos ábécénk alapját képezi.

A tankönyv alapvetően szimpatikus vonása, hogy sehol nem feledkezik meg a történeti-földrajzi háttér rövid bemutatásáról. A korai „görög történet” (helyesebben: történelem) áttekintése eléggé hiányos (13.). A mükénéi civilizációról nem sokat tudunk meg, mindössze a városközpontok fellegráiról esik szó (és az 1. képen láthatjuk a mükénéi Oroszlános kaput), de nem derül ki, hogy a mükénéi világ pusztulása miért járt együtt „gazdasági és kulturális hanyatlással”, minthogy egy szó sem esik a lineáris A és B írásokkal fémjelezhető magas szintű civilizációjukról (sem) (Chadwick, 1980; Hood, 1983). Az ún. „sötét kor” (Kr. e. 12–8. század) összefoglalása sem sikerült, pedig csak három dolgot kellett volna leszögezni: ekkor vándorolnak be a görög törzsek; ekkor hozzák létre az első poliszokat; ekkor alakítják ki saját írásrendszerüket, amely az egész Mediterráneumban elterjedt, és – latin közvetítéssel – lényegében a ma használatos ábécénk alapját képezi.

(pl. „az állam helyett a polgárok irányították a gazdasági életet a piac szabályai szerint, ami jelentős fellendülést indított el”).

A görög gyarmatosítást tárgyaló – egyébként a NAT által szintén nem megkövetelt – tananyagban is akadnak félreérthető vagy homályos megfogalmazások: pl. a görög gyarmatvárosok „a közös származáson túl teljesen függetlenek voltak anyavárosuktól, önálló poliszként jöttek létre” (14.) – ami így nem egészen pontos. Németh György szavait idézve: „Az új *polis*, az *apoikia* [gyarmatváros] megőrizte az alapító *métropolis* [anyaváros] törvényeinek, kultuszainak, naptárának és írásrendszerének legtöbb elemét, de az alapítás után fejlődése új, a *métropolistól* független útra lépett.” (Németh, 2016. 5.2.2. fejezet) A legkorábbi athéni államszervezet leírása így szól: „A közösségek élén álló királyok hatalma jórészt névleges volt, s kénytelenek voltak együtt kormányozni a tulajdonosokkal, a társadalom élén álló arisztokráciával (a görög legjobbak). A tulajdon így egyet jelentett a polgárjoggal, s az pedig a politikai jogokkal” (14.) – ami egy 14 éves diák számára alighanem követhetetlen okfejtés.³ A 15. oldalt uralja a korabeli Athén látképének rajza, amelyhez magyarázat is tartozik. (Árész dombjának jelölése lemaradt a rajzról.) A szokásos feladat: „azonosíts minél több épületet az internet segítségével” gyaníthatóan a diákok túlnyomó részének sem jelent nagy intellektuális kihívást (ugyanazt a feladatot ismétli a 20. oldalon az Akropolisszal kapcsolatban). A szolóni reformokkal kapcsolatban – a jól sikerült összefoglalás ezúttal valóban csak a folyamatábrával együtt értelmezhető (15–16.) – felmerül a kérdés, hogy vajon hány 14 éves fiatal érti, mi az „adósrabszolgaság” vagy a „jelzálog”. Ez utóbbi ugyan csak utalásszerűen szerepel a tankönyvben, ahol ezt olvassuk: „[Szolón] elengedte az adósságokat. Ez sok paraszt számára tett e lehetővé a föld megtartását” – itt valójában a jelzálogok eltörléséről volt szó, ahogyan maga Szolón írta *Számadás* című elégiájában: „Tanúm legyen, ha majd itélni fogsz, Idő, / az istenek nagy és kegyelmes anyja, Gê, / a barna föld, amelyből sok jelzőkövet / kitéptem, itt is, ott is, mely leverve volt: / így lett, mi addig szolga volt, a Föld szabad”.⁴ Egyébként a Szolónról szóló szöveg kifejezetten jól sikerült összefoglalás, és a hozzá tartozó kérdések is megfelelőek, mivel végre nem az interneten kell keresgélniük a diákoknak, hanem a megadott forrásszövegben kell az információkat megtalálniuk. Kleiszthenész reformjának leírása szintén megfelelő színvonalú, de a 18. oldal apróbetűs leírásához nagyon fontos lett volna egy pontosabb térkép (csak a 14. folyamatábrán belül van egy picike kis térkép a területi felosztásokról). Ugyanakkor erre a szövegre is igaz, hogy csak a folyamatábrával együtt értelmezhető, amire fel kellett volna hívni a figyelmet.

Ami az athéni demokráciát illeti, a tankönyv jól bemutatja a *türannisz* demagóg politikáját (még ha a kifejezés nem is hangzik el a szövegben, a jelenség jól felismerhető), ugyanakkor a „zsarnokság” nevéhez köthető sok komoly infrastrukturális és kulturális fejlesztés is.⁵ Nagyon jó, hogy a „zsarnokölök” szobrának képe alatt olvashatjuk az alkotások kalandos történetét (17.). Az egyik feladatban (18.) szituációs játékot kell a diákoknak játszaniuk, ami így indul: „Válasszátok ki sorsolással magatok közül a bulé tagjait!” Érdemes lett volna megemlíteni, hogy az athéniak a sorsolásokhoz egy sajátos masinát készítettek, amit *klérotérionnak* neveztek (Thür, 2004). (Jó tíz évvel ezelőtt egy ügyes szülő segítségével elkészítettük az egyik osztályban a „sorsológép” másolatát, ami remekül működött.) A cserépszavazással kapcsolatban érdekes lett volna azt a kérdést feltenni, hogy a diákok szerint milyen csalásra adott lehetőséget ez a módszer. (Több száz előre legyártott és nevekkal bekarcolt osztrakon került elő Athénban.) Azt is érdemes lett volna megemlíteni, hogy kiket száműztek ezzel a módszerrel. (És vajon mindig azokat, akik azt kiérdemelték?) Ugyanitt lehetett volna a figyelmet felhívni az írástudás és a demokrácia összefüggéseire: elméletileg 9000 írástudó polgár kellett ahhoz, hogy egy cserépszavazás érvényes legyen.

Megdöbbenő, hogy a görög–perzsa háborúkról mindössze ebben a mondatban olvashatunk: „A görög–perzsa háborúk (Kr. e. 492–448) idején szinte csak pillanatokra

csillapultak a belső politikai küzdelmek” (18.). Egyébként a 19. oldal apróbetűs részében van még utalás a görög–perzsa háborúkra: „Példaként említhetjük a szalamiszi csatát (Kr. e. 490) [sic!] megelőző vitát, melynek középpontjában a perzsák elleni fegyverkezés lehetséges módozatai álltak. Míg Themisztoklész (radikális demokrata) javaslata a flotta megerősítésével a kereskedők és kézművesek befolyását kívánta növelni, addig a szárazföldi haderő mellett érvelő Ariszteidész (mérsékelt demokrata) a földjeiket féltő arisztokraták és parasztek érdekeit helyezte előtérbe.” De hogy kik azok a perzsák; miért kellett ellenük fegyverkezni; és mi az a „szalamiszi csata” (amire természetesen nem 490-ben, hanem 480-ban került sor) – épp csak ezekre nem tudják meg a választ a diákok a tankönyvből (Bélyác, 2020).

A görög civilizáció (21–29.)

Az *Európa bölcsője* címet viselő háttérolvasmány jó összefoglalása annak, hogy mit jelent korunk embere számára a klasszikus görög civilizáció öröksége: szabadság és jogegyenlőség; a képzőművészetek maradandó hatása; a tudományos gondolkodás kezdetei; az olimpiai eszme; a hazafiság – bár a görög nyelv (főként a tudományra gyakorolt) hatását kissé hiányoljuk. Ebben a leckében tulajdonképpen ezeket a témákat kellett volna részletesebben kifejteni, nem pedig azokat részletezni, amikről más órákon is bőven hallanak majd a diákok (művészettörténet, irodalom, filozófia) (Németh és mtsai, 2006). *A mindennapi élet és jellemzőik* alfejezetben (a „jellemzőik” felesleges a címben) is találunk példát a sajnos már megszokott semmitmondó általánosításokra: „Az életmód alapvető vonásai időben is változtak az archaikus kortól a hellenizmusig” (22.). Természetes, hogy félezer év alatt változik az emberek életmódja, de minek ezt külön hangsúlyozni? Jó, hogy szó esik az étkezésről és a viseletekről, bár az utóbbihoz egy normális méretű kép nem ártott volna, mert a viseleteket bemutató folyamatábra értelmezhetetlen. A „mulatozás” helyett jó lett volna esetleg a *szimposzionra* utalni (hiszen ma is használjuk a szimpózium szót), ami sokkal többet jelentett, mint pusztá evés-ivást, arról nem is szólva, hogy Platón egyik híres művére, a *Lakomára* is lehetett volna mindjárt hivatkozni. Remek feladat a „készítetek el egy görög ételt”, de ehhez azért több támpontot kellett volna adni.⁶ A görög építészet és szobrászat is művészettörténeti téma, de az utalás a „színes szobrokra” jó, kár, hogy nem látunk róluk illusztrációt.⁷ A görög színház bemutatása szintén felesleges (az irodalomórák anyaga), viszont jó, hogy megemlíti annak politikai szerepét. Ezen a ponton a szöveget kifejezetten „fel lehetett volna dobni” például az ökomédia politikai szatíráival.

A mitológiától a filozófiáig címet viselő részben valóban nagyon fontos hangsúlyozni a racionális világszemlélet kialakulását a görögöknél. A Szókratészről szóló bekezdésből nem sokat tudhat meg egy diák, és mintha a szofisták kissé túl lennének hangsúlyozva. Platón is lehetett volna egyértelműbben megfogalmazni, mert gyanítható, hogy ebből a szövegből nem sokat ért meg egy kilencedikes:

„Platón (Kr. e. V–IV. század) szerint a tapasztalati világ változó, csak a fogalmak (pl. szép, jó) állandóak. Szerinte a fogalmak valóságosan léteznek az ideák világában (innen az idealizmus kifejezés), melynek a mi tapasztalati világunk csak árnyképe, tökéletlen lenyomata. A fogalmi, szellemi világ az igazán létező, szemben a változó, tökéletlen anyagi világgal.” (25.)

Sokkal megfoghatóbb – és főleg történeti szempontból is hasznosíthatóbb – lett volna a platóni állam-elképzelés bemutatása. Ugyanakkor nagyon hiányzik a szövegből a két legjelentősebb hellenisztikus kori filozófiai iskola: a sztoikusok és epikureusok

megtárgyalása, hiszen az ő tanításaik valóban fontos változásokat hoztak, és a későbbi korokra is elementáris hatást gyakoroltak (Long, 1998). („Természetesen” ezek sem szerepelnek a NAT-ban.) Ami a „történetírás” részt illeti: a tankönyv állításával szemben ez a műfaj sohasem számított „önálló tudomány”-nak a görögöknél (26.). A historiográfiát a retorika részének tekintették, megkülönböztetve azt a költészettől, mivel az utóbbi kitalált dolgokat ír le, a történeti elbeszélések ellenben ragaszkodnak a valóság bemutatásához.⁸ Az apróbetűs részben szerepel Thuküdidész, akiről megtudjuk, hogy a „legnagyobb” görög történetíró volt (26.), mivel „Az eseményeket összefüggéseikben nézte. A gazdasági, földrajzi, emberi tényezőket éppen úgy figyelembe vette, mint a véletlent, s figyelmen kívül hagyta a természetfölötti erőket. Felismerte, hogy az események szükségszerűen következnek egymásból” (uo.). Ez persze igaz, de minthogy a kilencedikes diákok legtöbbször valószínűleg még sosem vett a kezébe „komoly” történetíró, aligha tudja majd értékelni ezt a bemutatást, mivel egyszerűen nincs mihez viszonyítania.

A *Nagy Sándor és a hellenizmus* című fejezet (26–28.) sok kívánnivalót hagy maga után. Alexandroszról lényegében csak a 26. oldalon szereplő portré mellett ad némi tájékoztatást, utána egy teljes oldalt foglal el egy rajzos ábra a makedón falanxról (gyanítható, hogy itt megint a NAT elvárásai vezették a szerzőt), és egy térkép Nagy Sándor hadjáratairól. Azt ugyan kötve hiszem, hogy ez utóbbi alapján egy diák el tudná magyarázni, „milyen természetföldrajzi és taktikai [sic!] szempontok határozták meg a hadjáratok nyomvonalát” (27.), tekintve, hogy még csak nem is domborzati térképet lát, amin ugyan a sztyeppe elterjedését feltüntették, de a hegységeket és sivatagokat nem. Azt sem tartom valószínűnek, hogy egy diák tudna válaszolni a „Milyen társadalmi, gazdasági, és kulturális hatásai lehettek a görögök bevándorlásának Keletre?” kérdésre (27.), tekintve, hogy a tankönyvében alig valami szerepel a Keletről. De a legszomorúbb magának a hellenizmusnak a bemutatása. Fel nem foghatom, honnan vette azt, hogy Nagy Sándornak „A Dunától az Indusig terjedő hatalmas birodalm[á]t, a számtalan népet, vallást csak a hadsereg tartotta össze” (28.). A Nagy Sándor-i politika lényege éppen a *melting pot* volt, vagyis a népek, nyelvek, kultúrák, vallások tudatos összekeverése, amit nem katonai erővel ért el. (Jellemző, hogy a keleten letelepített katonái vezérük halála után tömegesen fellázadtak és egyszerűen hazamentek Makedóniába.) A hellenizmusnak sincs megfelelő definíciója: az, hogy „a görög és keleti társadalom és műveltség ötvözetéből született...”, a diákok számára semmit sem mond, mint ahogy az sem, hogy „a görög tudományos gondolkodás megtermékenyítette a Kelet népei által felhalmozott tudást”. Alexandria szerepének hangsúlyozása valóban fontos, és a *Muszeión* (helyesen: Muszeion) apróbetűs részben történő bemutatása is helyénvaló (Török, 2013). (Ugyanakkor a 29. oldalon a fél oldalt kitevő térkép és forrásszöveg beiktatását Alexandriáról túlzásnak érzem.) Kiváló ötlet, hogy Eratoszthenész világtérképe és néhány fontos földrajzi információ is bekerült a tankönyvbe – noha ezek sem szerepelnek a NAT-ban! –, de a hiányok számossabbak: sokkal többet kellett volna foglalkozni Nagy Sándorral; a keleti hadjáratokkal; a hellenizmus mibenlétével és hatásaival (Bosworth, 2002; Bengston, 2010).

A római köztársaság (30–37.)

A kapkodás jelei fedezhetők fel a háttérolvasmányban (30.), ahol a szerző azt ígéri, hogy a rómaiakat érő „etruszk és görög hatásról” fog beszélni, de ebből az utóbbi elmaradt. Nem szerencsés, hogy a köztársaság történetét egy ilyen rövid kis összefoglalásban még mindig a patriciusok és plebejusok között dúló „osztályharc” alapján tárgyaljuk – ez a marxista történetírás kedvenc vesszőparipája volt –, holott lenne egy ennél egyszerűbb, érthetőbb, és főként korunkra máig is hatással lévő magyarázat. Ez nem más, mint Polübiosz „kevert alkotmánya” (*mikté politeia*), ami valahogy mindig elkerülte az

elmúlt évszázad tankönyvíróinak figyelmét. Eszerint a római köztársaság azért alkotott egy majdnem tökéletes államformát, mert magába olvasztotta a kormányzás három ismert formáját: a monarchiát, az arisztokráciát és a demokráciát. Az elsőt a két *consul*, a másodikat a szenátus, a harmadikat a népgyűlés testesítette meg. Miért lett volna jobb és hasznosabb inkább ezt a koncepciót bemutatni? Egyrészt azért, mert a diákoknak könnyű elmagyarázni, és inspiráló kérdéseket lehet feltenni vele kapcsolatban: például hogy miért „romlott el” ez a látszólag tökéletes államforma. (A válasz: nem számolt az egyéni ambíciókkal, a vezetők és a nép korrumpálhatóságával, valamint a hadsereg egyre növekvő befolyásával.) Másrészt azért kellett volna inkább erről beszélni a „nemzeti társadalom bomlása” és más hasonló, felületes és semmitmondó közhe-lyek helyett, mivel az Amerikai Egyesült Államok alkotmányát kifejezetten a *mikté politeia* mintájára szerkesztették meg az Alapító Atyák, akik még olvastak ókori klassziku-
sokat (Gummere, 1963; Chinard, 1993; Richard, 1994).

A tananyag kurtításának olyan jelentős témák estek áldozatul, mint Róma terjesz-
kedése a Mediterráneumban. Íme, ennyi maradt a pun háborúból: „Itáliát követően az afrikai Karthágóval vívott három hábo-
rúban (Kr. e. III–II. század) [Róma] a Föld-
közi-tenger nyugati medencéjének urává
vált, majd kezdte kiterjeszteni befolyását
a keleti medencére is” (33.). Azt már meg-
szoktuk, hogy a legtöbb mai gimnazista szá-
mára Beethoven egy kutya, de úgy fest, ezu-
tán ahhoz is hozzá kell majd szoknunk, hogy
Hannibál mindössze egy pszichopata kanni-
bál sorozatgyilkos. S hogy mi az a Karthágó,
és miért kellett vele három háborút vívni,
az végképp homályba vész majd a diákok

számára. Az erőltetett kurtítások miatt a tankönyv szövege sajnos megannyiszor sem-
mitmondó, üres frázispufogatássá válik, például a 34. oldalon ilyen a rendek (*ordines*)
bemutatása, ahol a „senatori rend” és a „néppárt” küzdelméről beszél. Az még érthető,
hogy a „néppárt” a *populares* latin terminus magyar megfelelője akar lenni, de ha egy
szakkifejezést leírunk, figyelembe kell vennünk annak használatát is. A „néppárt” nem
csupán azért félrevezető, mert a mai értelemben vett párt nem létezett Rómában, hanem
azért is, mert ez a szó „foglalt”: gondoljunk csak az Európai Parlamentben helyet foglaló
Néppártra (European People’s Party). Ráadásul a „senatori rend” és az ún. „néppárt”
nem alkottak ellentét-párt. Amire a tankönyv szerzője gondolt, az az „optimaták” és a

Az erőltetett kurtítások miatt a tankönyv szövege sajnos megannyiszor semmitmondó, üres frázispufogatássá válik, például a 34. oldalon ilyen a rendek (ordines) bemutatása, ahol a „senatori rend” és a „néppárt” küzdelméről beszél. Az még érthető, hogy a „néppárt” a populares latin terminus magyar megfelelője akar lenni, de ha egy szakkifejezést leírunk, figyelembe kell vennünk annak használatát is. A „néppárt” nem csupán azért félrevezető, mert a mai értelemben vett párt nem létezett Rómában, hanem azért is, mert ez a szó „foglalt”: gondoljunk csak az Európai Parlamentben helyet foglaló Néppártra (European People’s Party). Ráadásul a „senatori rend” és az ún. „néppárt” nem alkottak ellentét-párt. Amire a tankönyv szerzője gondolt, az az „optimaták” és a

„populárisok” küzdelme – sajnos a két idegen szót nem tudjuk megúszni – a szenátuson belül. Mindkét párt tagjai a szenátori rend tagjai voltak, akik közül az előbbiek inkább magára a *senatusra*, az utóbbiak inkább a népre (*populus Romanus*) támaszkodtak a hatalom megragadása és megtartása érdekében. Eközben újra meg újra visszatérnek a jó öreg marxista közhelyek: például a parasztság deklasszációjának folyamata, melynek fél oldalt kitevő taglalása, úgy látszik, sokkal fontosabb volt, mint a második pun háború bemutatása, melyben az ókor két nagy hadvezér-zsenije: Scipio és Hannibal vívta meg egymással a két állam élet-halál harcát.

Mélységesen lehangoló, hogy a császárkor fél évezredes korszakának (Kr. e. 27 – Kr. u. 476) bemutatására nyomtatásban mindössze 15 sornyi apróbetűs rész jutott (37.). A legnagyobb baj, hogy a tankönyv megint úgy beszél egy hosszú és igen jelentős történelmi korszakról, hogy mellőzi a tényeket: se nevek, se évszámok, se események lehetőleg ne kerüljenek szóba, de ha mindezt elhagyjuk egy történelemtankönyvből, akkor egy semmitmondó, üres blabla lesz az eredmény, ami egyszerűen megtanulhatatlan. (És tegyük fel magunknak a kérdést: minek is kellene ilyen mondatokat megtanulni?) Sokkal jobb lett volna, ha megemlíti a barbár népek betöréseit (legalább a gótokat néven nevezve, akik majd csak a 69. oldalon kerülnek elő); vagy Marcus Aurelius kapcsán – ha már úgyis szóba került – kitér az Antoninus-kori járványra, amelyben maga a császár is életét veszítette. Ez utóbbi azért is fontos lett volna, mert a feketehimlő-pandémia valószínűleg hatalmas demográfiai visszaesést okozott a Birodalomnak, ami katonai és gazdasági téren is súlyos csapásként érte (Grüll, 2015). Itt kell megjegyezni, hogy a 3. század közepén jelentkező ún. Cyprianus-féle járvány (valamilyen vérzékeny láz) még csak tetézte a belpolitikai zűrzavart és a barbár betörések okozta bajokat. Gyanítom, hogy a „gazdasági teljesítmény romlása” publicisztikai ízű megfogalmazása sem okoz heuréka-élményt a diákoknak, talán egyszerűbb lett volna pl. konkrétan azt mondani, hogy a nemesfémtermelés visszaesése miatt egyszerűen eltűnt a pénz a piacról, ami a gazdaság összeomlását eredményezte.

A római civilizáció (38–46.)

A római civilizáció bemutatása is felemásra sikeredett. Kilenc oldalon (38–46.) a következő témák kerülnek elő: a római jog; a latin nyelv és írásbeliség; a város és élete; Róma érhálózata – az utak; a birodalom és Pannónia; gazdaság és mindennapok. Mindez mindenben is volna, hiszen valóban fontos témák ezek, bár gyanítom, hogy a diákok nagyobb örömmel vették volna a gladiátori játékok részletes bemutatását, mint a római ház részleteinek ismertetését (42.). A római jog összefoglalása nem sikerült rosszul, de a sorrendet meg kellett volna cserélni: előbb a jogi alapelvek, azután a *Corpus Iuris Civilis*. Azt is fontos lett volna hangsúlyozni: mindez csak a római polgárokra (*cives Romani*) volt érvényes, a nem-polgárokra más jogi feltételek vonatkoztak a Birodalomban. Bár „a haza, a közösség elsődlegessége” ugyan bekerült a szövegbe (39.), ez megint alapvetően mást jelentett az ókori Római Birodalomban: mindenekelőtt a szűkebb etnikai és/vagy városi közösséghez való tartozást, és – a polgárok számára – a birodalmi öntudatot. Amikor Pál apostol – aki nem melleleg római polgár volt – egy római katonatiszt kérdésére felfedte kilétét, így mutatkozott be: „Én zsidó ember vagyok, a kilikiai Tarszosz nem ismeretlen városának polgára” (*Apostolok cselekedetei* 21:39). Első az etnikai származás, második a szülővároshoz tartozás.

Gondolom, sokan egyetértenek azzal, hogy megoldatlan és vitás tudományos problémákat teljesen felesleges gimnáziumi tankönyvekben a diákok elé tárni. *A romanizáció folyamata* című folyamatábrára (39.) egy olyan fogalmat próbál megragadhatóvá tenni a bonyolult rajzon keresztül, ami több mint száz éve viták keresztüztüzében áll, s ma igen

sok kutató még a jelenség létezését is tagadja (Grüll, 2007, 167–174.). Ehhez a témához tartozik az a megállapítás is, hogy „A birodalom alkonyán, a Kr. u. V. század elején a birodalom nyugati felén Britanniától Afrikáig latinul beszéltek. A keleti területeken vált uralkodóvá a görög” (39.), ami egyszerűen nem állja meg a helyét. A Római Birodalmat ugyanis *par excellence* a multilingvalizmus (és a multikulturalizmus) jellemezte (Clackson, 2012). Az igaz, hogy a hivatalos nyelv mindenütt a latin volt, de keleten már eleve a görög volt a közvetítő nyelv, amit a rómaiak kezdettől fogva elfogadtak. Gondoljunk csak Jézus keresztségének feliratára (*titulus crucis*), amelyen latinul, görögül és héberül (vagy arámiul) is szerepelt az írás. De bizony még a késő római korban is virágoztak olyan helyi nyelvek, mint a kelta-gall, a pun, a szír, a kopt, vagy éppen az arámi, amelyek egy részén nemcsak jelentős irodalmak jöttek létre, hanem hivatalos nyelvként is használatban voltak. Annobal Tapapius Rufus – neve alapján bizonyosan pun eredetű római polgár – a Leptis Magna-i színház bejáratára a latin mellett neopun nyelven is felvésette dedikációját (Kr. u. 193), az elzászi Colignyban pedig egy 1 × 1,5 méteres kelta naptárt véstek bronzba gall nyelven a Kr. u. 2. században, s akkor még nem is beszéltünk olyan művekről, mint a *Misna*, a zsidó jog héber nyelvű összefoglalása, amely a Kr. u. 3. század elején a római uralom alatt álló Palesztinában keletkezett.

Pannoniával (rövid o-val írandó!) kapcsolatban kétszer is szerepel a tankönyvben az a téves adat, miszerint „ő [Augustus] hódította meg Pannóniát is (Kr. e. 9)” (37.); illetve „A tartomány egészének meghódítása Augustus nevéhez fűződik (Kr. e. 9)” (44.). Ez alapvető tárgyi tévedés.⁹ Noha Augustus a *Res gestae*-ben valóban említi, hogy „Illyricum határait a Duna-folyamig tolta[m] előre” – ezt a szövegrészletet a tankönyv is tartalmazza –, de ez csak a Dráva–Száva–Duna által határolt területsávot jelentette. Pannonia egészének meghódítása – amely magában foglalja a Dunántúlt, valamint a mai Ausztria keleti részét – csak valamikor Claudius korában (a Kr. e. 1. század közepén) vált teljessé. A tartomány történetével kapcsolatban még ma is van egy-két nyitott kérdés, de az valóban igaz, hogy a Duna teljes hosszának római uralom alá kerülése – amely „jelentős kereskedelmi útvonalként szolgált” (37.) – nagy súllyal nyomott a latban (Mócsy, 1962). Ugyanakkor a tankönyv átveszi azt a mítoszt is, amely szerint „a Duna vonala északról biztosította Itáliát a váratlan támadásokkal szemben” (37.). Valójában a Duna, bármily széles is, semmit sem „biztosított” a szó katonai–stratégiai értelmében. Kr. e. 10-ben a lázadó dák törzsek a befagyott Duna jegén átkelve rohanták le a római helyőrséget, de valójában meg se kellett várni, amíg a folyó befagy: egy érdekes feliratos forrás szerint – amit irodalmi szöveg is megerősít – Hadrianus egyik batáv testőre teljes felszerelésben képes volt átúszni a Dunán.¹⁰

Amúgy, ha már a birodalmi határvédelem szóba került, talán érdemes lett volna megemlíteni, hogy a határ ezen szakaszát nem *limes*-nek, hanem „folyópartnak” hívták, vagyis a birodalmi határ pannoniai részének neve: *ripa Pannonica* (Visy, 2000). Az alfejezet végén megint előkerült a romanizáció vitatott problémája: „A tartomány vezető rétege gyorsan romanizálódott, s nőtt a betelepülők száma. A népesség zöme azonban sokáig megőrizte eredeti szokásait. A romanizáció a Kr. u. III. század végére fejeződött be” (45). Ez a három mondat több szempontból is hamis képet mutat: „romanizáció”-n egy olyan folyamatot ért, ami a római vallás, kultúra, nyelv, szokásjog stb. átadásának egyoldalú folyamata: jönnek a rómaiak, és a vezető rétegen keresztül szép lassan „rómaivá” teszik a barbár lakosságot. Valóban lehetett ilyen folyamat is – bár ennek határfoka és mélysége éppen a pannon társadalmon belül már a 20. században is heves viták tárgya volt (Grüll, 2007. 169–171.) –, de nagyobb baj, hogy a romanizáció (már ha egyáltalán létezik ilyesmi) nem csak ezt jelenti. Ez egy ozmotikus folyamat, amelynek során oda-vissza kölcsönhatások lépnek fel: például a birodalmi istenkultuszok társulnak a helyi kultuszokkal, a latin nyelv sok barbár kölcsönszóval gazdagodik, a római polgárjogot nyert személyek pedig megőrzik eredeti törzsi nevüket, népviseletüket.¹¹ (A 46. oldalon

szereplő két sírbrázoláson éppen azt kellett volna megmutatni, hogy miközben a férfi a római polgárok ünnepi öltözetét, a *togát* viseli, aközben felesége pannon népviseletet hord. Persze, ha a tankönyvben a *toga* sem szerepel, honnan tudja a diák, hogy mit is kell néznie?)

Politeizmus és monoteizmus (48–55.)

A politeizmusról szóló fejezetekben az előzőekben tárgyalt civilizációk vallási jellegzetességeit ismerteti a tankönyv (*Mezopotámia vallási világa; Egyiptom hitvilága; A görög vallás jellemzői; A római hitvilág*), ami elég merész vállalkozásnak tűnik mindössze három oldalon (49–51.). Ráadásul megvan az a hátránya, hogy a diákban esetleg nem alakul ki egy kép arról, amit a lecke címe is meghatároz: *Mi a politeizmus?* A Mezopotámiáról szóló mindössze két bekezdésnyi (ebből egy ún. „apróbetűs”) szöveg lényegében semmi mást nem tesz, mint hogy definiálja: a politeizmus többistenhitet jelent.¹² A többi szövegre ugyanaz jellemző, amit már eddigi is hangsúlyoztunk: a tények és konkrétumok elkerülésével megfogalmazott semmitmondás.¹³ Ha a mezopotámiai isteneknek valóban az volt a kizárólagos vonásuk, hogy „kiszámíthatatlanok, kegyetlenek és követelőzőek voltak” (49.), egy értelmesebb diák esetleg joggal teszi fel majd a kérdést: akkor meg minek tisztelték őket, ha semmi pozitívát nem láttak bennük, és ha semmi jót nem lehet várni tőlük? Míg az előző részben egyetlen istennevet sem említ a tankönyv, Egyiptomnál többet is találunk: Ámon, Ré, Aton, Ízisz, Ozirisz, Anubisz, Toth, Széth – az utóbbi kettő magyarázat nélkül csak a folyamatábrában szerepel. A rendkívül bonyolult és sokrétegű egyiptomi vallási rendszer bemutatása egyszerűen lehetetlen vállalkozás ilyen kis terjedelemben, de azért jó, hogy IV. Amenhotep (Ehnaton) vallási reformja szóba kerül az apróbetűs részben.

A görög vallásról szóló összefoglalás talán még a legjobban sikerült, jól hangsúlyozta az antropomorfizmust (bár a szövegben „atropomorf” szerepel, ami nyilván nyomdhiba), és hogy a szétagolt poliszvilág különféle mítoszai és kultuszai között mégiscsak volt valamilyen közös alap, ami miatt „görög vallásról” egyáltalán beszélhetünk (Lindner, 2017, 2020). A római vallásról készített summázat már nem annyira jó, de fontos, hogy hangsúlyozta az állam és vallás összefonódását, és hogy „a szertartáson való részvétel az államhoz való tartozást fejezte ki” (51.). Ez nagyon fontos lesz majd a későbbiekben a keresztényüldözések megértése szempontjából. Kissé zavaró

Az alfejezet végén megint előkerült a romanizáció vitatott problémája: „A tartomány vezető rétege gyorsan romanizálódott, s nőtt a betelepülők száma. A népesség zöme azonban sokáig megőrizte eredeti szokásait. A romanizáció a Kr. u. III. század végére fejeződött be” (45). Ez a három mondat több szempontból is hamis képet mutat: „romanizáció”-n egy olyan folyamatot ért, ami a római vallás, kultúra, nyelv, szokásjog stb. átadásának egyoldalú folyamata: jönnek a rómaiak, és a vezető rétegen keresztül szép lassan „rómaiává” teszik a barbár lakosságot. Valóban lehetett ilyen folyamat is – bár ennek határfoka és mélysége éppen a pannon társadalmon belül már a 20. században is heves viták tárgya volt (Grüll, 2007. 169–171.) –, de nagyobb baj, hogy a romanizáció (már ha egyáltalán létezik ilyesmi) nem csak ezt jelenti.

„Az istenekről szóló történeteket, a mitológiát mesének is fel lehetett fogni” mondat (51.), mert nem árulja el, kikre gondol. A római intellektüelek (filozófusok, írók, költők stb.) egy része lehetséges, hogy valóban így gondolkodott, de azért a nagy többségről nem kell feltételeznünk, hogy mesének gondolta az istenekről és hērósokról szóló történeteket (Dodds, 2002; Veayne, 1983). Kissé kilóg a leckéből *Az istenek sajátos tisztelete: a sport* című fejezet (51–52.), de nem azért, mert ne lenne fontos és érdekes téma, hanem mert csupán a görög civilizáció egyik fontos jellemzőjeként szól a sportról, ami vajmi keveset ad hozzá a „politeizmus” fogalmának megértéséhez. Feltétlenül jobb lett volna ezt a részt a görög civilizációról szóló leckében tárgyalni. Egy ellentmondás is csúszott a szövegbe, amely azt állítja, hogy „az ökölvívókon nem volt kesztyű” (52.), miközben a 10. képen is tisztán kivehető, hogy a bokszolók egy sajátos kesztyűt (görögül *meilikhai*, latinul *caestus*) viseltek.¹⁴

A zsidóság történetének összefoglalása a honfoglalási harcoktól a babiloni fogságig (Kr. e. 11–6. század) szintén hagy némi kívánnivalót. A tankönyvszerző egyik kedvenc kifejezése a „despotikus”. Megtudjuk, hogy Dávid király „[u]tóda, Salamon despotikus uralkodó volt. Hatalmát az általa építtetett jeruzsálemi templom is jelképezte” (54.). Az igaz, hogy a Biblia szerint Salamon kemény kézzel uralkodott, de a „despotikus” jelző – kíváncsi volnék, hány mai tinédzser érti ezt a szót –, vagyis az „önkéntényúr” aligha lehetett rá igaz, mivel a zsidó királyokat jelentősen korlátozták a mózesi törvények (Kőszeghy, 2005). A jeruzsálemi Templomot mint „hatalmi jelképet” bemutatni súlyos tévedés. A Szentély ugyanis Jahve tiszteletének egyetlen legitim helye volt, ahol a papság áldozatokat mutathatott be. (Ahogyan azt említi is a bekezdés végén.) A „látnokok, jósök és próféták” teljesen különemű entitások, és nem hozhatók közös nevezőre, ahogyan azt a tankönyv teszi.¹⁵ Az ország két részre szakadását ugyan megemlíti, de nagy hiányosság, hogy az északi országrész (Izrael) tíz törzsének fogságra vitele („asszír fogság”) nem szerepel a tankönyvben, nyilván azért, mert az Ókori Kelet bemutatásából AsszírIA teljesen kimaradt. Az igaz, hogy az Ókori Kelet leckében az Újbabiloni Birodalom sem szerepelt, de a Kr. e. 586-os babiloni fogság miatt – amit már nem lehetett kihagyni a zsidó történelemből – muszáj volt ezen a helyen megemlíteni. Ebből is látszik, hogy a különböző történelmi korszakok egymásra épülnek, összefonódnak, ezért átgondolatlanul és önkényesen nem lehet mellőzni őket.

Az 55. oldalon szereplő fejezet címe – *Hellenisztikus Palesztina* (55.) – több szempontból is problematikus. Először is, a „hellenisztikus” fogalmat sehol sem definiálja a tankönyv.¹⁶ Másodszor, a „Palesztina” név római eredetű (Hadrianus korában vezetik be használatát), egyébként korábban maga a tankönyv is helyesen megállapította, hogy a Kr. e. 1. században Júdeának nevezték ezt a területet. Harmadszor, vajon miért szerepel a címben a „hellenisztikus” megjelölés, amikor csupán a római korról szól a bekezdés? Dicséretes, hogy a tankönyv kitér a qumráni közösségre és a holt-tengeri tekercsekre, ami sokak szerint a 20. század legnagyobb régészeti felfedezése (Vermees, 1998; Davies és mtsai, 2002; Xeravits, 2008). De sajnós az a mondat, hogy „A »hivatalos« zsidó vallási irányzattal szemben állt az esszénusok csoportja, akik a Kumran-magaslat vidékén és annak barlangjaiban éltek” (55.), megint csak több sebből vérzik. A Kr. e. 2–1. században ugyanis nem létezik – még idézőjelben sem – hivatalos zsidó vallási irányzat, mivel a judaizmus sokféle ágazatra (felekezeti csoportra) bomlott, melyek közül a két legjelentősebbet: a farizeusokat és szadduceusokat az *Újszövetség* is sokszor említi. Ők viszont aligha lehetnek az – egyes számban használt – „hivatalos vallási irányzat”, mivel egyrészt kettő volt belőlük, másrészt a vallás alapvető kérdéseiben sem értettek egymással egyet.¹⁷ Apropó, ha már az apróbetűs szöveg kitér Qumránra, jó lett volna vagy a településről, vagy a barlangokról, vagy a tekercsekről legalább egy képet megmutatni.

A diaszpóráról szóló főszöveg úgy-ahogy elmegy, bár ebből a mondatból: „A Biblia (Ószövetség) görög fordítása révén megismertették a hellenisztikus világgal vallásuk

alapvető elgondolásait, elsősorban az egyetlen mindenható Istenről szóló tanítást” – megint csak a lényeg maradt ki: a *Szeptuaginta* megnevezése.¹⁸ Valószínű, hogy a tankönyv itt megint a NAT elvárásaihoz akart igazodni, amelyben ez a terminus nem szerepel, tehát azt az elvet követte, hogy „beszélék róla, de nem nevezem meg”. Így viszont az egész szöveg lóg a levegőben. A diaszpóráról szóló apróbetűs összefoglalást szó szerint idézem:

„A családi életet előtérbe helyező hellenizált világban élő zsidók nem vették komolyan szent irataik ősi vonásokat őrző tanításait, például a szemet szemért elv vagy a hetediziglen való bűnhődés parancsát. A hellénséggel együtt élve, a görög nyelvet beszélve, tágabb világban mozogtak, és már nem volt egyértelmű számukra, hogy az üdvözülés csak egyetlen nép (a zsidóság) számára jöhet el, és annak is csak együttesen, az egyén számára pedig zárva az út.”

Lényegében a tankönyvi szöveg minden egyes állítása mögé kérdőjelet lehet tenni, de itt csak a legfontosabb kérdésekre hívom fel a figyelmet: Tényleg az volt a legjellemzőbb a hellenizált világra, hogy „előtérbe helyezték a családi életet a vallással szemben”? És tényleg komolyan kell vennünk, hogy „a hellenizált világban élő zsidókat” (akiknek számát kb. 5-6 millióra teszi a kutatás) egy kalap alá lehet venni, és ilyen nyegle mondatokkal elintézni? És miért éppen a *talio*-elvet és a hetedizigleni bűnhődést nem vették komolyan a diaszpórában élők? (Egyébként, hogy az utóbbit mennyire komolyan vették, éppen a diaszpórában fennmaradt zsidó sírfeliratok átokformulái bizonyítják.) Az a mondat, hogy „nem volt egyértelmű számukra, hogy az üdvözülés csak egyetlen nép (a zsidóság) számára jöhet el, és annak is csak együttesen, az egyén számára pedig zárva az út” – egy komplett zagyvaság. Először is tisztázni kellene, hogy mit értünk „üdvözülésen”. Az ennek megfelelő héber *t'suá*, görög *szótéria*, latin *salus* ugyanis nagyon sokféle dolgot jelentett, de legkevésbé azt, amire mindenki gondol: a „mennybemenetet”. Az említett szavak elsődleges jelentése nagyon is „világi” volt: „egészség, jólét, biztonság, védettség”. A keresztény értelemben vett „üdvözülést” nem is ismerte sem a farizeus, sem a szadduceus, sem az esszenus vallásfelfogás, egyszerűen azért, mert a héber Bibliában (Ószövetség) nem szerepelt. Haláluk után még az igazak lelkei is a Seolba, vagyis az Alvilágba költöztek.

A kereszténység kezdetei (56–64.)

A kereszténység kezdeteit tárgyaló fejezet kilenc oldalt tesz ki. A háttérolvasmány teljes egészében a keleti misztériumvallásokról szól, és már itt felmerül az a kérdés, hogy miért épp ezekről esik szó a bevezető fejezetben, és miért nem, mondjuk, a zsidó messianizmusról, aminek mégiscsak több köze van a kereszténységhez. Amúgy a messianizmust – nagyon helyesen – megemlíti az 55. oldalon: „Az egyistenhívő zsidóság régóta várta a Megváltót, a Messiást, aki megszabadítja az országot elnyomóitól és a népet szenvedéseitől. Az Ószövetségben számtalan utalás található, mely megjövendöli eljöveteletét.”¹⁹ Az 57. oldalon Jézus születését is azzal indítja, hogy „[f]elfokozott messiásváró légkörben született meg a világtörténelem legnagyobb hatású vallása, a kereszténység”. Ennek kifejtése talán fontosabb lett volna, mint a misztériumvallásokról közölt néhány vitatott vagy téves információ. Például alapvetően téves állítás, hogy Rómában csak a Kr. u. 3–4. században terjedtek el a keleti kultuszok és misztériumvallások! A keleti vallások beáramlása már a második pun háborúban megkezdődött (Kübelé/Magna Mater), amit a gyógyító Aszklépiosz, Ízisz–Ozirisz és Dionüszosz kultusza követett. A római történeti hagyomány abban a kérdésben egyöntetű, hogy az „erkölcsei hanyatlás” kezdetét III.

Attalosz pergamoni kincseinek beáramlása okozta (Kr. e. 133), és a „tengernyi szenvedés” sem ekkor, hanem már a köztársaság hanyatlását jelző polgárháborúkkal (Marius és Sulla; Pompeius és Caesar; Octavianus és Marcus Antonius) érte a római népet. Augustus korát – vagyis Jézus születésének és gyermekkorának időszakát – inkább a „béke és biztonság”, vagyis a *pax Augusta* jellemezte.

A NAT és a tankönyv alapszemléletét érintő kérdés, hogy vajon feladata-e egy történelemkönyvnek tisztán teológiai kérdések megtanítása? Márpedig a kilenc oldalból kettő (58., 60.) kifejezetten ilyen jellegű forrásszövegekkel foglalkozik. Különösen kérdéses számomra, hogy a hit általi megigazulás vagy az úrvacsora (eucharisztia) kérdése ide tartozik-e. A 60. oldalon közölt „szeretethimnusz” üzenete is félrevezető lehet. Különösen, ha olyan kérdés társul hozzá, mint a „Mit tart a kereszténység legfontosabb parancsának Pál?”. Ez a szöveg ugyanis egyszerűen nem erről szól! A „hit, remény és szeretet” (1Korinthus 13:13) nem ellentétei egymásnak, hanem Pál egy sorrendet állít fel e három fontos szellemi valóság között. Nem tagadja a karizmatikus ajándékokat, amelyeket Isten bizonyos kiválasztott személyeknek ad az Egyház építésére, hanem azt mondja, hogy ezeket is csak szeretetből lehet „működtetni”. Eközben sajnos több hiba is csúszik a szövegbe, pl. „Az új hitet vallók – akik majd csak később nevezik magukat keresztényeknek (Krisztus-követőknek) – folytatták mesterük munkáját” (59.) mondatban tévedés, hogy a keresztények magukat nevezték *khrisztianos*oknak, hiszen maga az *Apostolok cselekedetei* árulja el, hogy „a tanítványokat először Antiokhiában nevezték kereszt(y)éneknek” (11:26).²⁰

A keresztényüldözésekről szóló három bekezdésben sem sikerült a lényeget jól megfogni (Ladocsi, 2008). Talán azzal lehetne kezdeni, hogy a zsidókat (és zsidó-keresztényeket) már Claudius kiűzte Rómából: így került egyebek mellett Pál két munkatársa, Aquila és Priscilla (vagy Prisca) is Korinthusba (vö. *Apostolok cselekedetei* 18:2). A „Nero szeszélyéből megparancsolt gyilkos akció[i]” helyett sem ártott volna konkrétabb megfogalmazás, például így: „Nero császár a Rómában Kr. u. 64-ben bekövetkezett súlyos tűzvész okozásával a keresztényeket vádolta, és közülük sokakat – köztük Péter és Pál apostolt – kegyetlen kínzások közepette kivégeztetett”.²¹ Azt sem ártott volna tudatosítani, hogy ugyan általános érvényű, az egész Birodalomra kiterjedő keresztényüldözési rendelet ekkor még valóban nem létezett, az új vallás követőinek zaklatása, a velük szembeni fizikai atrocitások még az úgynevezett „jó császárok” idején sem szüneteltek. (A legjobb és legismertebb példa erre ifjabb Plinius Kr. u. 110-ben Traianus császárnak írt levele, amit feltétlenül fel kellett volna venni a forrásszövegek közé.) Az első birodalmi szintű, általános érvényű vallási rendeletet Decius adta ki Kr. u. 250-ben, amelyben elrendelte a római isteneknek történő kötelező áldozatbemutatást. Egyiptomban csaknem félszáz olyan papirusz-okirat (*libellus*) került elő, melyek bizonyítékul szolgáltak arra, hogy az igazolvány tulajdonosa a pogány isteneknek áldozott. Végül azt sem ártott volna megemlíteni, hogy az üldözések Diocletianus alatt (Kr. u. 303–306) öltöttek már-már elviselhetetlen mértéket, mikor lerombolták a templomokat, a hívőket pedig ezrével küldték a kínhalálba (Chadwick, 2003. 106–114.).

A constantinusi vallásbéke célja valóban a Birodalom egységének helyreállítása volt (61.), de a császár és a kereszténység személyes viszonya eléggé vitatható. Miközben megölette testvéreit és tisztelte a pogány istenségeket (csak élete végén keresztelkedett meg), ő maga elnökölt a nikaiai zsinaton, ahol végül a katolikusokat vette pártfogásába, az államhatalommal történő „kiegyezést” ellenző donatistákat, valamint a katolikusoktól eltérő vallási elveket valló ariánusokat viszont államhatalmi eszközökkel üldözni kezdte, nem is szólva a zsidókat sújtó szankciók elrendeléséről (Chadwick, 2003. 115–126.). Tehát a tankönyvnek az a mondata, miszerint „Constantinust követően a kereszténység nemcsak egyenlővé vált a többi kultusszal, hanem élvezte az állam támogatását is” (63.), csak megszorításokkal igaz. Az egyházi hierarchia, dogmatika, ünnepek kialakulása

kétségkívül történetileg is fontos, ugyanakkor érdemes lett volna legalább a legnagyobb hatása egyházatyákra is kitérni: pl. Órigenész, Tertullianus, Augustinus (Agoston), Hieronymus (Jeromos), Ambrosius (Ambrus) munkásságára. A 63. oldal apróbetűs részében megemlíti Ambrosius és egy közelebről néven nem nevezett császár feszültté vált viszonyát, miután az utóbbi egy tömeggyilkosságot rendelt el Thesszalonikéban. Ez a császár Theodosius volt, akiről a főszöveg is beszél, tehát nyugodtan ki lehetett volna írni a nevét. Ám a kiegyensúlyozottság kedvéért azt sem árt tudni, hogy ugyanez a Szent Ambrus Kr. u. 388-ban kiátkozással fenyegette meg Theodosiust, miután az meg akarta büntetni azokat a keresztényeket, akik – a püspök biztatására – Kallinikonban felgyújtottak egy zsinagógát.

Összegzés

A NAT 2020 összeállítóinak felületes ismeretei és kapkodása a nevelési–oktatási célok megfogalmazásában is tetten érhető. A törvényszöveg kimondja, hogy „A nevelési–oktatási szakasz végére a tanuló: (1) Ismeri az ókori civilizációk legfontosabb jellemzőit, valamint az athéni demokrácia és a római állam működését; (2) Felidéri a monoteista vallások kialakulását, legfontosabb jellemzőiket, tanításaik főbb elemeit, és bemutatja terjedésüket; (3) bemutatja a keresztény vallás civilizációformáló hatását”. Az első pontot illetően érdekes kérdés, hogy mit értenek „római állam”-on, minthogy azon belül három szakasz: a királyság, a köztársaság és a császárság (principátus és dominátus) különíthető el. Persze gyanítható, hogy a tanterv a köztársaság korára gondol, minthogy ez szerepel a kerettantervben, de ez ilyen formában akkor is pontatlan és felületes megfogalmazás. Ráadásul azt sem ártott volna figyelembe venni, hogy míg a római császárnak elsősorban Európára volt nagy hatása, addig a római köztársaság alkotmányos berendezkedése az Egyesült Államokra hatott és hat a mai napig is.

A tankönyv előzőekben vizsgált 7 leckéjében (6–64. = 59 oldal) összesen 41 forrásszöveg, 152 kérdés, 22 térkép, 96 ábra vagy fénykép és 32 folyamatábra szerepel. Mindennek megtanítására $13 + 5 = 18$ óra áll rendelkezésre, ami heti 3 történelemórával számolva 6 hét, azaz másfél hónap (szeptembertől október közepéig). Az emberben óhatatlanul felmerül a kérdés: nem sok ez egy kicsit? Természetesen mindenki tisztában van azzal, hogy a tankönyvből nem kell mindent megtanítani – de ebből a könyvből nem is lehet. Sokkal hasznosabb lett volna egy olyan – a kerettantervre szabott – tankönyvet írni, amely elkerüli az adathalmaz és az üres frázispuffogatás szkülőjét és kharübdiszét. Ehhez átfogó és elmélyült ismeretekre, sok-sok időre és tapasztalatra van szükség. Bár a tankönyv itt elemzett ókori fejezeteiben kétségkívül akadnak jó megoldások, mélyen-szántó és ügyesen megfogalmazott összegzések, a „nagy összefüggéseket” nem sikerült feltárni és megmutatni, pedig a diákoknak és tanároknak erre lett volna leginkább szükségük.

Sajnos, a tankönyvből szinte teljességgel hiányzik a kompetenciák fejlesztése. Még a legegyszerűbb kérdések és feladatok is fantáziátlanok, túl gyakran szerepel bennük a csináld ezt vagy azt „az internet segítségével”, ami egyrésztől pedagógiai szempontból problematikus, mert a diáknak miért kellene éppen azt a tüt megtalálnia az internet szénakazaljában, amire a tanár gondolt (minimum egy linket kellene megadni az ilyen feladatokhoz), másrésztől teljesen felesleges ilyen utasítást adni, mivel bármely feladat megoldásának ma úgys kapásból az interneten fog utánanézni a diák. Az is nyilvánvaló, hogy egy tankönyv komoly dolog, de nem tesz jót a szöveg befogadásának – különösen a mai fiatalok körében –, hogy teljesen mellőzi a humort, a könnyedséget. (A Németh György által írt OFI-s kilencedikes gimnáziumi tankönyvbe még viccek és karikatúrák is belefértek.) Jó lett volna, ha a diákok számára idegen és taszító festmények helyett

gyakrabban él a jól ismert filmekből vett illusztrációkkal, utalásokkal, esetleg – *horribile dictu* – még filmográfiát is mellékel az egyes fejezetekhez. Kár, hogy így a tankönyv még jobban eltávolítja a mai tinédzserektől az ókort, ami vonzó, színes, érdekes és aktuális világ, anélkül, hogy erőltetetten aktualizálók akarnánk lenni.

Grüll Tibor

Pécsi Tudományegyetem Történettudományi
Intézet Ókortörténeti Tanszék

Irodalom

- Bélyácz Katalin (2020). *A salamisi csata emlékezete*. Gondolat.
- Bengston, H. (2010). *A hellenisztikus világkultúra*. JATEPress.
- Bosworth, A. B. (2002). *Nagy Sándor. A hóditó és birodalma*. Osiris.
- Brandt, H. (2006). *Az ókor alkonya. A kései Római Birodalom története*. Corvina.
- Brelich, A. (2008). A politeizmus. In Szilágyi János György (szerk.), *Voces paginarum. Magyar ókortudomány a huszadik században*. Osiris. 449–459.
- Brinkmann, V. & Wünsche, R. (szerk.): *Gods in Color: Painted Sculpture of Classical Antiquity*. Stiftung Archäologie, Staatliche Antikensammlungen, Glyptothek.
- Brown, P. (1971). *The World of Late Antiquity*. Thames and Hudson.
- Brown, P. (1978). *The Making of Late Antiquity*. Harvard University Press.
- Chadwick, H. (2003). *A korai egyház*. Osiris.
- Chadwick, J. (1980). *A lineáris B megfejtése*. Gondolat.
- Chinard, G. (1993). Polybius and the American Constitution. In F. Shuffelton (szerk.), *The American Enlightenment* (Library of the History of Ideas 11.). University of Rochester Press. 217–237.
- Clackson, J. (2012). Language maintenance and language shift in the Mediterranean world during the Roman Empire. In Mullen, A. & James, P. (szerk.), *Multilingualism in the Graeco-Roman Worlds*. Cambridge University Press. 36–57.
- Csabai Zoltán (2020). Hammu-rápi törvényei. In Bélyácz Katalin, Dévényi Anna & Gözsy Zoltán (szerk.), *Ókor*. (Árkádia kiskönyvtár, Történelem 4.) Kronosz. 69–98.
- Dalby, A. & Grainger, S. (1996). *The Classical Cookbook*. Oxford University Press.
- Davies, P. R. és mtsai (2002): *A holt-tengeri tekercek világa*. Alexandra.
- Dodds, E. R. (2002). *A görögség és az irracionalitás*. Gond-Cura – Palatinus.
- Dörömbözi János & Adamik Tamás (1999, szerk.). *Apokrif levelek*. Telosz.
- Fine, J. V. A. (1951). *Horoi. Studies in Mortgage, Real Security, and Land Tenure in Ancient Athens*. (Hesperia Suppl. 9.) American School of Classical Studies.
- Fitz Jenő (1999). *Pannonia születése*. (Mouseion sorozat) Enciklopédia.
- Grüll Tibor (2007). *Az utolsó birodalom. Az imperium Romanum természetrajza*. Typotex.
- Grüll Tibor (2015). „Non extincta lues.” Az Antoninus-kori járvány. *Ókor*, 14(3) 37–47.
- Grüll Tibor (2017). *A Római Birodalom gazdasága*. Gondolat.
- Gummere, R. M. (1963). *The Classical Ancestry of the Constitution*. Harvard University Press.
- Hood, S. (1983). *A minőszi Kréta*. Gondolat.
- Hunger, H. & de Jong, T. (2014). Almanac W22340a From Uruk: The Latest Datable Cuneiform Tablet. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 104(2), 182–194. DOI: 10.1515/za-2014-0015
- Komoróczy Géza (1992). A tudományos világnézet csapdájában. A babilóni csillagtudomány. In Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten: tanulmányok ókori keleti szövegek értelmezése köréből*. Századvég. 9–46.
- Komoróczy Géza (2006). Az ókori Kelet. *Ókor*, 5(3–4), 3–18.
- Kovács Péter (2014). *A History of Pannonia during the Principate*. (Antiquitas Reihe I Bd. 65.) Habelt.
- Kovács Péter (2018). Eques super ripam danuvii – Notes on CIL III 3676. *Acta Archaeologica*, 69(2), 311–320. DOI: 10.1556/072.2018.69.2.5
- Köszeghy Miklós (2005). *Salamon, avagy a történet vége*. Új Mandátum.

- Ladocsi Gáspár (2008). *Keresztényüldözés a Római Birodalomban*. Szent István Társulat.
- Lindner Gyula (2017). Egyensúly, konfliktus és választás az archaikus és klasszikus kori görög politizmusban. *Antik Tanulmányok*, 61(2), 153–168. DOI: 10.1556/092.2017.61.2.1
- Lindner Gyula (2020). Bevezetés a görög vallás tanulmányozásába. In Bélyácz Katalin, Dévényi Anna & Gözsy Zoltán (szerk.), *Ókor*: (Árkádia kis-könyvtár, Történelem 4.) Kronosz. 38–67.
- Long, A. A. (1998). *A hellenisztikus filozófia*. Osiris.
- Mócsy András (1962). Plus est provinciam retinere quam facere. *Antik Tanulmányok*, 9(3–4), 191–201.
- Mócsy András (1975) *Pannonia a korai császárság idején*. (Apollo Könyvtár). Akadémiai.
- Németh György (1996). *A zsarnokok utópiája. Antik tanulmányok*. Atlantisz.
- Németh György (2011). *Görög–római szöveggyűjtemény*. Osiris.
- Németh György (2016). *A polisok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe*. Akadémiai.
- Németh György & Hegyi W. György (2011). *Görög–római történelem*. Osiris.
- Németh György, Ritoók Zsigmond, Sarkady János & Szilágyi János György (2006). *Görög művelődéstörténet*. Osiris.
- Oppenheim, L. (1982). *Az ókori Mezopotámia*. Gondolat.
- Richard, C. J. (1994). *The Founders and the Classics: Greece, Rome, and the American Enlightenment*. Harvard University Press.
- Szabó Miklós & Borhy László (2015). *Magyarország története az ókorban: kelták és rómaiak*. (Bibliotheca Archaeologica) L'Harmattan.
- Száray Miklós & Szabados György (2020). *Történelem tankönyv 9*. Oktatási Hivatal.
- Thür, G. (2004). Athén bírósági szervezete a Kr. e. 4. században. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 65, 369–389.
- Tóth István (1975). *A rómaiak Magyarországon (Magyar História)*. Gondolat.
- Török László (2013). *Egyiptom és utókora Alexandriában és Rómában*. Gondolat.
- Vermes Géza (1995). *A zsidó Jézus. Ahogy egy történész az evangéliumokat olvassa*. Osiris.
- Vermes Géza (1998). *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*. Osiris.
- Veyne, P. (1983). *Les Grecs ont-ils cru à leurs mythes? Essai sur l'imagination constituante*. De Seuil.
- Visy Zsolt (2000). *A ripa Pannonica Magyarországon*. Akadémiai.
- Wellhausen, J. (2001). *A farizeusok és a szadduceusok*. Kálvin.
- Xeravits Géza (2008). *Könyvtár a pusztában. Bevezetés a holt-tengeri tekercsek nem-bibliái irodalmába*. (Deuterocanonica) Református Teológiai Akadémia, L'Harmattan.

Jegyzetek

- ¹ A fejezetcímek után zárójelben szereplő számok az oldalszámokat jelölik.
- ² Ez és a következő két mondat dr. Csabai Zoltán egyetemi adjunktus (PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék) kollégám megjegyzése, amit ezúton köszönök.
- ³ Ebben a részben szerepel az „arisztokratikus köztársaság” megjelölés is, ami erősen problematikus. Athén arisztokratikus vagy oligarchikus állam volt: ahogy az Arisztotelész neve alatt fennmaradt *Az athéni állam* című munka írja: „Államszervezetük ti. minden egyéb tekintetben oligarchikus”, de a görög *polis*zok nem voltak „köztársaságok” – ez egy római fogalom (*res publica*), amelyet a római politikai gyakorlat szült, és görögre még csak le sem tudták pontosan fordítani. (Dr. Lindner Gyula megjegyzése alapján.)
- ⁴ Szolón 25. töredéke, Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása. A tankönyvben nem esik szó róla, hogy Szolón a „hét görög bölcs” egyike volt, aki politikai programját is elégiákban verselte meg. Ezek nagyrészt Plutarkhosz róla írt életrajzában maradtak fenn. Érdemes lett volna egy-két részletet idézni belőlük, ha már ilyen – viszonylag – nagy terjedelemben tárgyalta a szolóni alkotmányt. – A földekre bejegyzett jelzalogot a határköveken is feltüntették, amelyekből több fenn is maradt, ld. Fine, 1951.
- ⁵ „A szegényekre támaszkodó türannosz képe a marxista történetírás kedvelt alakja, aki a szegények segítségével harcol az arisztokraták ellen és modernizálja a társadalmat. A történészek ma úgy látják, hogy a türannosz egy arisztokrata volt, aki kiemelkedve a többi közül saját arisztokrata mentalitását és értékrendjét követve valósítja meg utólagosan modernként értékelhető politikai programját (amely sok esetben a többi arisztokrata hallgatolagos beleegyezésével történik – lásd az 1939-es athéni archónlista-töredék, amely Hippiasz és ifj. Peiszisztratosz neve mellett Miltiadészt, valamint a demokráciát megalapító Kleiszthenész nevét is fölsorolja:

- ők tehát arisztokratákra létére „kollaborálnak” a Peiszisztratidák rendszerével)”. (Dr. Lindner Gyula megjegyzése.) A töredéket ld. Németh, 2011. #40. 75.
- ⁶ A British Museum blogján sok érdekes recept és információ található (<https://blog.britishmuseum.org/cook-a-classical-feast-nine-recipes-from-ancient-greece-and-rome>), melynek forrása: Dalby és Grainger, 1996.
- ⁷ A müncheni Glyptothekban több múzeum rendezett kiállítást a színes szobrokból 2007 szeptembere és 2008 januárja között Vincenz Brinkmann rendezésében, ennek katalógusa ma is informatív a témában: Brinkmann és Wünsche, 2007.
- ⁸ „A költő dolga nem az, hogy a megtörtént dolgokat mondja, hanem hogy olyan dolgokat, amilyenek megtörténhetnek, vagyis amelyek a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint lehetségesek. A történetíró és a költő ugyanis nem abban különböznek, hogy versben vagy nem versben beszélnek – hiszen Hérodotosz művét is versekbe lehetne foglalni, és semmivel sem lenne kevésbé valami történeti munka versben, mint anélkül –, hanem abban különböznek, hogy az egyik megtörtént dolgokat mond el, a másik pedig olyanokat, amilyenek megtörténhetnek.” (Arisztotelész: *Poétika* 9.51b, Ritoók Zsigmond ford.)
- ⁹ Pannónia történetéhez számos nagyszerű tudományos munka áll rendelkezésre: Tóth, 1975; Mócsy, 1975; Fitz, 1999; Kovács, 2014; Szabó és Borhy, 2015.
- ¹⁰ A felirat fordítását ld. Grüll, 2007. 77.; legutóbbi elemzését ld. Kovács, 2018.
- ¹¹ Az egyik legismertebb és legszebb pannoniai síremlék a Flavia Usaiu nevű, eraviscus törzshöz tartozó hölgyé, aki gyönyörű pannon népviseletben van ábrázolva (Gorsium/Tác, Kr. u. 100–125 között, *AE* 1972, 435 = *RIU* 6, 1548). Mindenképpen tanulságosabb lett volna ennek képét betenni illusztrációul.
- ¹² A politeizmus itt olvasható tárgyalása mögül hiányzik az a szemléletmód, amit Angelo Brelich (1913–1977) magyarországi születésű vallástörténész képvisel a politeizmusról tartott előadásában (Brelich, 2008 – a cikk eredetije 1960-ban németül jelent meg.)
- ¹³ Azt írja: „A mezopotámiai hitvilág jellegzetes vonása volt a jóslás” (49.). Amennyire ezt meg tudjuk ítélni, a jóslás (*divinatio*) valamennyi ókori politeista vallás részét képezte. Talán hasznosabb lett volna kiemelni – és ennyiben a korábbi civilizáció fejézetére is visszautalt volna – a babilóniai igen figyelemreméltó csillagászati tudására alapozott csillagjóslást (asztrológia), hiszen ez valamennyire még az *Újszövetségben* – a „három királyok” vagy „keleti bölcsek” (valójában babilóni mágusok) látogatásakor – is visszaköszön. A mezopotámiai vallásról általában lásd Oppenheim, 1982. 259–284. A csillagjóslásról mint *par excellence* babilóniai tudományról ld. Komoróczy, 1992.
- ¹⁴ Kr. e. 336-ban készült attikai feketealakos Panathénaia-amphora, amelyet az etruszk Caere városában találtak és jelenleg a British Museum gyűjteményében őrzik (https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-371). Az észrevételt és az utalást dr. Lindner Gyulának köszönöm.
- ¹⁵ Az álomfejtés, jóslás és jóvendőmondás különféle formáit tiltották a mózesi törvények, éppen azért, mert Izrael szomszédai, az egyiptomiak és a kanaánita népek gyakorolták ezeket a tevékenységeket: „Ne legyen olyan nálad, aki a fiát vagy a leányát áldozatul elégeti, ne legyen jós, se varázslást űző, jelmagyarázó vagy igéző! Ne legyen átokmondó, se szellemidéző, se jóvendőmondó, se halottaktól tudakozódó! Mert utálatos az Úr előtt mindaz, aki ilyet cselekszik: éppen ezek miatt az utálatos dolgok miatt űzi ki előled ezeket a népeket Istened, az Úr” (5Móz 18:10–12 RÚF).
- ¹⁶ Két dologról van szó: a hellenizmus mint történeti korszak Nagy Sándor halálától az utolsó Ptolemaida uralkodó, VII. Kleopatra haláláig tart (Kr. e. 323–30); a hellenizáció pedig az a kulturális hatás, amelyet a makedónok az általuk meghódított területek lakosságára gyakoroltak. Ez utóbbi az ókori zsidóságra is jelentős befolyással volt, noha a papság egy része mindent megtett annak érdekében, hogy a nép megtartsa a vallási előírásokat.
- ¹⁷ A farizeusok az Írott Tóra mellett a Szóbeli Törőt is tisztelték, hittek a természetfeletiben (pl. az angyalok létezésében), a feltámadásban és az utolsó ítéletben; ezzel szemben a szadduceusok csak a Törőt fogadták el, tagadták a szellemi valóság létezését, a feltámadást és a lélek halhatatlanságát, ld. Wellhausen, 2001.
- ¹⁸ A *Szeptuaginta* latinul 70-et jelent, bár a legenda szerint II. Ptolemaiosz egyiptomi uralkodó mind a 12 zsidó törzsből 6-6 görögül tudó papot hívott meg (vagyis összesen 72 főt), hogy fordítsák le Mózes öt könyvét, a Törőt. A legenda az ún. Ariszteasz-levélben maradt fenn, amelynek magyar fordítását Simon L. Zoltán tollából ld. Dörömbözi és Adamik, 1999. 5–43.
- ¹⁹ A Messiás (Felkent) kiléte ugyanakkor egy igencsak kusza és bonyolult kérdés, amelyhez jó bevezetést nyújt Vermes, 1995. 169–205.
- ²⁰ Fontos lett volna egy mondatban kitérni arra, hogy a „keresztény” (vagy „keresztény”) elnevezésnek semmi köze a „kereszt”-hez: a görög *khristianosz* a Krisztusból képzett név, melynek jelentése „krisztusi” vagy

„Krisztus-követő”. Ugyancsak itt lehetett volna utalni az ún. Krisztus-monogram (a *khi-rho* jel) fontosságára a korai keresztény szimbolikában.

²¹ A forrásszöveget – Tacitus: *Évkönyvek* XV. könyv 44. fejezet – is érdemes lett volna idézni. (A római történetíró nem említi Péter és Pál apostolok római kivégzését, de ez az egyházi hagyomány így is elég szilárd talajon áll.)

Absztrakt

A 2020-ban bevezetett Nemzeti Alaptantervben erőteljesen lecsökkent a gimnáziumi történelemtanításban az ókor megtanítására fordítható idő. Az egységesen minden gimnáziumban kötelezően bevezetett új történelemtankönyv is ehhez igazodott. Bár a tananyagcsökkentés önmagában előnyös a diákok számára, ezt úgy kellett volna megoldani, hogy az adatok helyett a történelmi összefüggésekre tesszük a hangsúlyt. Csakhogy ebben a tantervben – csakúgy, mint a rá épülő tankönyvben – hatalmas „lyukak” tátonganak: nem esik szó az Újbabilóni Birodalomról, de tanítunk a zsidók babilóni fogságáról; nem említjük a Perzsa Birodalmat, de megemlítjük a görög–perzsa háborúkat és a szalamiszi csatát; Augustus korával befejezzük a római történelmet, de részletesen beszélünk a kereszténység elterjedéséről és a keresztényüldözésekről, nem is szólva a konstantini fordulatról. Így aztán a diákok egy összefüggéstelen, zavaros tananyagot kapnak kézhez, amihez ráadásul erőteljesen elavult illusztrációs anyag és fantáziátlanul összeállított kérdések-feladatok járulnak.